

Luther és a művészetek a Kárpát-medencében a XVIII–XXI. században

BEVEZETÉS ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉS

Ha az egyházművészetnek a XVI. századtól jelentkező, részben külön utat járó sajátos ágáról beszélünk, talán nem is a legcélszerűbb a *protestantizmus művészete* megjelölést használni. A protestantizmus a kereszténység nagy egységébe tartozik, akárcsak a katolicizmus vagy a reformáció többi ága. Ugyanazon tradíciókon alapul és gyökerei is ugyanoda vezetnek vissza, annál is inkább, mert a reformáció eredeti célja nem egy vagy több egyház létrehozása volt, hanem a már meglévő megújítása, bibliai alapokra való visszahelyezése. Így tehát a reformáció kezdetben, de később sem hozott létre új stílust, mert nem ez volt a célja. Nem lehet ezek alapján a művészetben másról beszélni, csupán hangsúlyeltolódásról, részletbeli különbségekről, amelynek megjelölésére jobb híján használni lehet a *protestáns művészet* kifejezést. Az eltérés azonban csekély. Maga az egykorú művész-társadalom sem vált külön evangélikus, református és katolikus művészekre. Egyszerűen művészek vagy mesterek voltak, olyan festők, szobrászok és ötvösök, akik megrendelésre dolgoztak. Csupán egyik vagy másik egyház, anyagi lehetőségeihez mérten, többet vagy kevesebbet foglalkoztatta őket. Maga Lucas Cranach is ugyanúgy dolgozott Bölcs Frigyesnek, mint ellenlábásának, Albrecht von Brandenburg bíborosnak. A megrendelő vagy megrendelők voltak azok, akik ilyen vagy olyan program megvalósítását tűzték ki a művészek számára célul, amit pedig ők legjobb tudásuk szerint próbáltak megvalósítani. Rendszerint a templomtér felekezetenként eltérő felfogása és a liturgiában bekövetkezett változások tették egyedivé az evangélikusok által leginkább berendezési tárgyként kezelt műalkotásokat.

HASONLÓSÁGOK ÉS ELTÉRÉSEK LUTHER KÖVETŐINEK MŰVÉSZETE A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Magyarország történelmének sajátossága, hogy egymást követik benne a nagy törések, cezúrák és a válságperiódusok után ennél is nagyobb lendülettel meginduló újrakezdések. Sajátos magyarországi viszonyaink miatt kultúránk és művészetünk, annak ellenére, hogy ezer szállal kötődünk Nyugat-Európához, egyedi fejlődésen ment keresztül az elmúlt évszázadok során. A XVIII. század második fele és a XIX. század eleje mindenképpen érdekes korszaknak ígérkezik a kutatás számára, amelyben gazdag mondanivalóval és változatos tartalommal felruházott alkotások születtek. Az evangélikus egyházművészetnek a későbarokk és a klasszicizmus határán történő felvirágzása a Kárpát-medencében számos, eddig kevésbé tárgyalt kérdést vet fel, úgy művészettörténeti, mint kultúrtörténeti szempontból. Ugyanakkor, a XVIII. század folyamán, a törökök kiűzését követően hazánkba érkező, sokféle gyökerű, több nyelvet beszélő, de ugyanazt az evangélikus vallást gyakorló telepések művészeti és kulturális egymásra hatása is izgalmas és többszörösen is összetett

helyzet elé állítja a kutatót. Ráadásul nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a katolikus államvallást előnyben részesítő uralkodó osztály (a király és a földbirtokos nemesség nagy része) minden erejével továbbra is a katolicizmus megerősödését és egyeduralmát erőltette. A protestánsokat csak szükségből tűrte meg és letelepedéskor kapott kiváltságokat is rendszeresen vitatták, templomaikat bezárták vagy lerombolták, a gyülekezetek működését pedig jogi eszközökkel akadályozták és gáncsolták. Ilyen körülmények között érthető a nemzeti és vallási gyökerekhez való fokozott ragaszkodás, amely a nyugat-európai lutheranizmushoz képest több ponton is eltérő fejlődéshez vezetett az elkövetkező időszakban.

A lutheranizmus fejlődésének történetét a Kárpát-medencében eddig számos hazai és külföldi kutató elemezte teológiai, történeti, néprajzi és kultúrtörténeti szemszögből. Azonban művészettörténeti elemzésre, főként a sok szempontból fehér foltnak számító XVIII–XXI. századból még kevés kísérlet történt. Az elkövetkezőkben művészettörténeti megközelítésből, a Magyarországon fennmaradt tárgyakon, képző- és iparművészeti emlékeken, épületeken és templomdíszítésekben szeretném felvázolni Luther Mártonnak magyarországi hatását, szinte szó szerint képet alkotni róluk. A bemutatásra és elemzésre kerülő, stíluskorszakokon átívelő időszak tárgyi emlékeinek felsorolása azonban nem lehet teljes, mert a Kárpát-medence történelmi viharai nem kímélték sem a műtárgyakat, sem pedig az épületeket, az emlékeknek csupán a töredéke élte túl a pusztítást. Ennek ellenére úgy vélem, hogy a megmaradt és most felvonultatott tárgyak és adatok hozzájárulhatnak a kutatások továbbviteléhez és a folyamatok jobb megértéséhez. Noha ennek a tanulmánynak nem az építészet a tárgya, mégis a megmaradt kevés emlék sok ponton köthető az építészetben végbement változásokhoz, illetve a nyugatról érkező közvetlen vagy közvetett impulzusokhoz, ezért célszerűnek vélem az emlékek tárgyalását az építészetben végbement fejlődéshez, az építészetet ért hatásokhoz kötni. Az építészet mint viszonyítási pont alkalmazása annál inkább is célravezető, mert az általunk tárgyalt művészeti korszakok, a késő barokk, a historizmus-romantika, és a modern próbálkozások könnyen köthetők a lutheranizmus európai irányzataihoz.

TÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYEK

A török kiűzése után (1699 karlócai béke) a Dunántúl, az Alföld és a déli országrész felszabadított területe szinte teljesen lakatlan volt. A bevándorlás az elnéptelenedett vidékekre az országon belülről és külföldről csak lassan indult meg. Kollonich Lipót esztergomi érsek *Einrichtungswerkje* adta meg a betelepítések ideológiai hátterét.¹ Az adókedvezményekkel és a vallási tolerancia ígéretével könnyű volt Magyarországra csábítani a harmincéves háborúban kismizett, éhező, de többnyire jó szaktudással rendelkező német parasztságot. Ugyancsak könnyűnek ígérkezett a Magyarország északi részén, a hegyekben élő, de a túlnépesedés miatt megélhetési gondokkal küszködő szláv ajkú lakosság elcsábítása a kihalt és műveletlen területekre. A betelepítések a XVIII. század 20-as, 30-as éveiben érték el csúcspontjukat, amelynek során több hullámban és számos német tartományból, valamint több északi megyéből érkeztek evangélikus telepesek az ország középső és déli vidékeire. A letelepedők számára kiemelten fontos volt egy ideiglenes templom vagy inkább imaház megépítése, amely köré szerveződhetett az új közösség. A földbirtokosok kezdetben a val-

1 A forrongó magyar vér idegen, főleg német vérrel való lecsendesítését tűzte ki célul (*Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn, 1689*).

lási ellentétek kikerülése végett igyekeztek a lakatlan településeket egy-egy felekezettől való telepésekkel feltölteni. Azonban ez a törekvés csak ritkán sikerült és sokszor a látszólag egy nyelvet beszélő, de különböző vidékekről érkezők között az elkülönülés századokon át fennmaradt.

Az országon belüli elvándorlás vagy továbbvándorlás is jelentős mértékű volt. Tolna megye első német anyanyelvű evangélikus telepesei (pl. Györköny, Bikács) Moson vármegyéből érkeztek.² De Győr, Sopron és Veszprém megyéből is jelentős számú magyar és német telepes vándorolt el a Dunántúl lakatlanabb területeire. Ezt az időszakot követően, a század közepére alábbhagyott a külföldről érkező bevándorlási hullám.³ Tömegesebb belső népeségmozgásokra csak akkor került sor, amikor az adott település más földesúr birtokába került, és megnőtt a vallási türelmetlenség, vagy ha az adott településen élő, de különböző helyről érkezett evangélikusok nem fértek meg egymással.⁴ A vegyes letelepedésre példa a Fejér-Komáromi Egyházmegyében lévő Pusztavám, ahol az evangélikus Jeszenák báró és családjának birtokára sokfelől érkeztek evangélikusok a XVIII. században. Magyarok jöttek Vas, Sopron, Moson vármegyékből, Haid Bauerek Óvárról, más németek Nickelsdorf, Ragendorf (Rajka) környékéről, valamint a württembergi hercegségből és nagy számban szlovákok is.⁵

Jelentős változást az evangélikusok letelepedését illetően már csak a dekretális eskü⁶ eltörlése (1791. XXVI. tc.) hozott a XVIII. század végén, amely, ha fokozatosan is, de megnyitotta az evangélikusok (jobbára nemesi családok fiatal tagjai) számára az utat a közhivatalok viselése felé és az eddig zárt, elsősorban városokban működő céhekbe is bekerülhettek. Így alakulhattak meg a XIX. század során a nagyobb városokban a városi gyülekezetek.

2 A tolna–baranya–somogy megyei, elsősorban német telepítésekről több tanulmány is készült: *Szita László*: A lutheránus németiség bevándorlása és településtörténete Tolna megyében a XVIII. században. In: Dobos Gyula (szerk.): *Tanulmányok, Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 5., Szekszárd, 1996. 5–163.; *Tafferner, Anton*: *Quellebuch zur donauschwäbischen Geschichte*. 1–5. München–Stuttgart, 1974–1995.

3 Már a német tartományok földesurai is aggódva figyelték, és lehetőségeikhez mérten megakadályozták potenciális adófizetőik elköltözését.

4 A Tolna megyei Györköny községben a magyar és a német evangélikusok konfliktusai miatt a magyarok a szomszédos, pusztán álló Sárszentlőrincre költöztek. Hidason pedig a XIX. század derekáig két, egymástól elkülönült evangélikus gyülekezet működött. Rác–Hidason hesseni és württembergi németek, Magyar–Hidason magyarok alkottak sokáig jól elkülönülő közösségeket. Az Alföldön, Mezőberényben is külön vált a német és a szlovák gyülekezet. Amint alkalmuk nyílt rá, külön templomot építettek maguknak.

5 A KGYK adatai szerint a templomszentelési szertartást 1785-ben három lelkész, három nyelven (magyar, német, szlovák) folytatta. A KGYK rövidítés az Evangélikus Országos Levéltár rendezetlen részében felfedezett azon, eddig elveszettnek hitt iratanyagnak a rövidítése, amely alapját képezte az 1944-ben megjelent, Kemény Lajos és Gyimesy Károly által szerkesztett *Evangélikus templomok* című kötetnek. A dr. Gerevich Tibor egyetemi tanár, a Műemlékek Országos Bizottsága elnökének hathatós segítségével megfogalmazott kérdőívek (11 oldal és 60 kérdés) pontos szakmai kérdéseket tartalmaztak a templomepületek történetéről (és a gyülekezetek történetéről), berendezéséről, kegytárgyairól, régi könyveiről, a gyülekezetek szokásaitól egészen a templomharangokig és az egyházi temetőkig. Az 1943-ban kiküldött és még az év végén, illetve 1944 legelején be is gyűjtött kérdőívek jelentőségét emelte az a tény, hogy mindez a II. világháború idején történt, még a frontok hazánkba érkezése előtt. Az adatok értékét növelte, hogy nem csupán a mai Magyarország területére vonatkoztak, hanem a délszláv területekre is. Sok esetben a kérdőívekre adott válaszok maradtak az egyetlen írásos emlékei azon gyülekezeteknek, amelyeket a háború vihara egy-két hónappal később már kíméletlenül elsöpört vagy szétszórta. Az 1944-ben megjelent könyv azonban minden értéke mellett csak torzó maradt. Ennek oka a papírhiányon és az akkor már egyre sűrűsödő bombázásokon kívül az időhiány volt. Sok feldolgozásra váró adat közlésére és szakszerű elemzésére már nem jutott elegendő idő. Sokáig úgy tudtuk, hogy a felbecsülhetetlen értékű kézirat a kérdőívekkel együtt elpusztult, míg 2002-ben sikerült rábukkanni az Evangélikus Országos Levéltár még rendezetlen részében az egész feldolgozatlan és ömlesztett formában megtalálható, azóta rendezett kéziratra. A felbecsülhetetlen értékű és általunk sok esetben forrásként is használható anyag a dolgozatban rövidítve KGYK-ként (Kemény–Gyimesy kéziratként) szerepel.

6 A dekretális eskü szövege kötelezte a közhivatalt viselni kívánó jelöltet a katolikus hit elfogadására.

A MEGRENDELÉS ÉS A MEGRENDELŐK

A teológiai különbségeken kívül a legnagyobb eltérés a katolikus és a protestáns egyházak között az egyházkormányzás területén jelentkezett. A katolikus egyház hierarchikusan felépített struktúrát alakított ki, amelyben az egyházmegye élén álló püspököknek joga volt az egyházmegye területéhez tartozó templomok építésének és berendezésének meghatározása, a mestereknek és a művészeknek a kiválasztása. A protestáns egyházakban viszont a gyülekezeti önkormányzatiság elve érvényesült és érvényesül ma is. Az építkezésekben és a templombelső díszítésében az egész előljárárság többségi akarata valósult meg elsősorban. Ezért az evangélikus templomok belső díszítésének kialakítása híven tükrözte az adott gyülekezet etnikai és társadalmi összetételét.⁷ Ráadásul a Kárpát-medencében kevés volt a gazdag mecénás és a főrangú patrónus, akik saját költségből egy egész templomot felépíthettek és berendezhettek volna. A magyarhoni protestáns nemesség anyagi helyzete és politikai befolyása ekkor messze alulmaradt nemcsak a német tartományok főurainak vagyoni viszonyához képest, de még a reformáció hazai térnyerését követő időszak állapotához képest is. A templomok felépítése és berendezése a német gyakorlattól eltérően inkább széles társadalmi összefogás⁸ eredményeként jött létre és a mecenatúra csak kisebb tárgyi vagy pénzbeli adományokra korlátozódott. Ezért az épületeken belül kevésbé érvényesült egy meghatározott személy akarata és elképzelése, hanem inkább a közös cél érdekében tett egyéni felajánlás és áldozatkészség dominált.

Önmagában az a tény, hogy településenként minden gyülekezet előljárársága saját hatáskörben határozott a berendezések és a műtárgyak beszerzéséről, nagy variációs lehetőséget jelentett és rávilágított a helyi sajátosságokra és a közösségek összetételére. A protestáns templomon belül nem egy egyedüli személy (püspök vagy szuperintendens) által elképzelt és megalkotott programot valósított meg a művész, hanem egy egész közösség jóváhagyásával született tervet. Az eltérés a katolikus gyakorlathoz képest talán ezen a ponton a legmarkánsabb.

A megrendelés jelentős és tipikusnak mondható mozzanata a gyűjtést követően a kivitelező(k) kiválasztása volt. A személyes vagy a közvetett ismertség igen nagy szerepet játszott a legtöbb esetben. Ez pedig legtöbbször, de nem minden esetben a kis- és középnemesség, illetve az értelmiség körét jelentette az adott gyülekezeten belül. A „*többek által mások előtt dicsértetett*” kifejezés arra utal, hogy milyen nagy jelentőséggel bírt egy-egy mester ismertsége és híre az adott régióban. Általánosságban elmondható, hogy Bécs és az onnan érkező művészek száma a választásban annál jelentősebb szerepet játszott, minél közelebb volt az adott gyülekezet a nyugati határszélhez (pl. Meszlen, ahol nevek nélkül csak a bécsi festőkre való utalás maradt fenn). Az elkészült terv(ek)et (rajz, esetenként makett) a presbitérium újból megvizsgálta, jóváhagyta, vagy legtöbbször változtatásokkal engedélyezte. Sajnos csak elvétve és igen hiányosan maradtak fenn e tervek közül ahhoz, hogy alaposabban tanulmányozni és összevetni lehessen őket.⁹ Mindenesetre a berendezésre vonatkozó kivitelezést, ami legtöbbször elsősorban az asztalosmester által megépített szószékoltárat jelentette, követte a díszítés, festés, aranyozás, az oltárkép és néhány esetben a karzatképek megrendelése, elkészítése. Az oltári paramentumok pedig, amennyiben a gyülekezet

7 A türelmi rendelet után felépült templomok belső díszítése is arról árulkodik, hogy az egymáshoz közeli települések hozzávetőlegesen egy időben épült templomai miért térnek el ennyire egymástól.

8 Több templomnál is fennmaradtak azok a gyűjtőívek, amelyek regionális vagy sokszor országos gyűjtést indítottak egy-egy templom felépítéséhez, renoválásához vagy berendezéséhez.

9 Kevés eredeti templomalaprajz és még kevesebb berendezést ábrázoló rajz maradt fenn.

még nem rendelkezett ilyenekkel, adományként vagy vásárlás útján kerültek a gyülekezet tulajdonába.

A TÜRELMI RENDELET (1781): LEHETŐSÉGEK ÉS MEGKÖTÉSEK (KORLÁTOZÁSOK)

A magyarországi evangélikusság művészetében fordulópontot jelentett a türelmi rendelet megjelenése a XVIII. század végén (1781). Amennyiben egy településen 100 családnál többen élnek nem katolikusok, akkor építhessenek maguknak saját templomot, és szabadon gyakorolhassák vallásukat. A vallásszabadság kihirdetése elemi erővel ösztönözte az addig többé-kevésbé illegalitásban élő gyülekezeteket hitük szabad megvallására és gyakorlására. Ennek kifejeződése kezdetekben a templomépületek felépítése és berendezése révén nyilvánult meg a leglátványosabban. Az ekkor meginduló építkezések meghatározó erővel bírtak a későbbi korszakok művészeti tevékenységének kialakulásában. A rendelet kihirdetések a szabad templomépítésre vonatkozó engedélyek azonban számos korlátozást tartalmaztak.¹⁰ A toronyépítést és haranghasználatot 1786-ban, az utcára néző bejáratot 1788-ban engedélyezték.

A frissen elnyert vallásszabadság lehetősége azonban legtöbbször kompromisszumokra kényszerítette a közösségeket. Nem minden gyülekezet engedhette meg magának azt a luxust, hogy új berendezéssel, szószékoltárral és oltári paramentumokkal lássa el templomát. A türelmi rendelet után több közösség minden anyagi erejét felemésztette az új templom felépítésére, s ez a vállalkozás nemegyszer még komoly adósságokba is hajszolta őket. Ezért sok helyen örömmel vásárolták meg a II. József által feloszlattott szerzetesrendektől¹¹ az olcsón megszerezhető templomi berendezéseket (oltárok, szószékek, padok stb.), amelyeket kevés munkával a helyszínen egybeépíthettek, átalakíthattak. Több evangélikus szószékoltárnak és berendezési tárgynak van kalandos története (pl. Kerta), amit eddig a kutatásnak csak részben sikerült megnyugtatóan tisztázni. A források néha szűkszavúan megemlítik ugyan a beszerzés helyét (pl. Gérce, Lébény, Oroszlány, Sopron esetében), de csak kevés esetben van tudomásunk az előző tulajdonosról vagy a származási hely nevéről, ahonnan megvásárolták azokat.¹² A további kutatás számára érdekes adalékul szolgálhat, hogy a vásárlások egy része még a feloszlattott szerzetesrendek anyagának kincstári leltárba vétele előtt történt. Ismerünk ezzel kapcsolatos fennmaradt forrást, amely megemlíti, hogy közvetlenül a rendfőnöktől vásárolták meg a berendezési tárgyakat a gyülekezetek képviselői (pl. Kerta), még a tényleges feloszlítás előtt. A kutatások jelenlegi állása szerint a magyarországi evangélikus templomokba került és átalakított, katolikus templomokból származó és máig részben vagy egészben fennmaradt berendezések aránya eléri a 40 százalékot.

A művészettörténeti elemzést nehezíti, hogy sok gyülekezet kapott ajándékba műtárgyat vagy berendezést külföldről (pl. Nemeskér szószéket, Bonyhád oltárképet). A sokszor igen élénk családi¹³ és kereskedelmi kapcsolatok eredményeként is számolni lehet jelentősebb

10 A templom csak telekbelsőben épülhetett fel, nem lehetett apszisa, tornya, harangja és utcára néző bejárata. Kívülről gazdasági épülethez kellett hasonlítania.

11 II. József vallásügyi reformjainak részeként feloszlatta a nem tanító szerzetesrendeket (1782) és vagyonukat az állam javára elkobozta, elárverezte templomi berendezéseiket és javaikat.

12 Lébény esetében például tudni lehet, hogy oltárát egy csornai, szószékét pedig egy nezsideri (Neusiedel am See) katolikus templomból hozták és később a helyszínen, Lébényben építették össze.

13 A korszakban, megfelelő oktatási intézmény hiányában minden lelkész tanult rövidebb-hosszabb ideig valamelyik külföldi (leginkább német) egyetemen. A bevándorolt családok is élénk gazdasági és kulturális kapcsolatokat tartottak fent az otthon maradtakkal.

külföldi hatással, esetleg még idelátogató művésszel is, noha ennek írásos bizonyítéka eddig még nem került elő.

Az ajándékozás másik módja a nagyobb evangélikus közösségek által beszerzett berendezés vagy berendezések¹⁴ továbbadása a XIX. század második felében, amikor a stílusváltás következtében néhány nagyobb evangélikus templomot átalakítottak (legtöbbször gótizáló stílusban), és ahol így a késő barokk berendezés feleslegessé vált. Így került például az oltár vagy az oltárkép a XIX. század derekán Nemesdömölkről (ma Celldömölk) Alsóságra, Páparól Kertára, Bükről Lócsra stb.

ÉPÍTÉSZETI ÉS BELSŐÉPÍTÉSZETI HATÁSOK ÉS SAJÁTOSÁGOK A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Mályusz Elemér adatai szerint 1782 októberétől 1787 végéig 218 engedélyt adtak ki templomépítésre az evangélikusok számára Magyarországon.¹⁵ A XIX. század elejéig pedig ez a szám megsokszorozódott.¹⁶

A XVII. században német területen indult el az evangélikus templom kialakítását célzó alapelvek megfogalmazása.¹⁷ Furttenbach terve a legrégebb grafikus ábrázolás a szószékoltárról, amely nagyban hozzájárult a típus protestáns területeken való elterjedéséhez. A XVIII. század elejének kiemelkedő német építész és teoretikusa Leonhard Christoph Sturm volt. 1711-ben, egy félbemaradt templomépítés¹⁸ kapcsán adott szakvéleményében saját megoldásán kívül még hét elvi javaslatot közöl, amelyek figyelmen kívül hagyják a megkezdett épület alapfalait. Háromszög, négyszög, és kör alaprajzú terveinek összehasonlításakor megfogalmazza az evangélikus templombelső kialakításának legfontosabb kritériumát, a szószék központi elhelyezését. Sturm legnagyobb hatású műve azonban Nicolaus Goldmann *Zivil-Baukunst* című művének átdolgozása, amely 23 kötetben jelent meg. Ennek nyolcadik kötete szól a templomépítészetéről.¹⁹ Itt történik meg először a katolikus és a protestáns (evangélikus) templomépítészet összevetése is. Munkájában

14 A Győrben fennmaradt feljegyzések szerint egyszerre három szószékoltárat is rendelt vagy vásárolt a gyülekezet, illetve vásároltak annak egymással rivalizáló csoportjai. Végül csak az egyik budai került beépítésre a bécsi származású oltár festményének felhasználásával (ma ismeretlen helyen). A feleslegessé váló oltárok sorsáról nincs pontos levéltári feljegyzés, de valószínűsíthető, hogy kisebb evangélikus templomokba kerültek.

15 Mályusz Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Budapest, 1936.

16 Noha pontos adatokkal nem rendelkezünk, az anya- és leánygyülekezetek száma a századfordulóra meghaladta az ezret, *Zsilinszky Mihály* (szerk.): A magyarhoni protestáns egyház története. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1907. 535.

17 Az első, jelentős hatást elérő teoretikusok id. és ifj. Joseph Furttenbach voltak Ulmból, akik javaslatokat tettek a templombelső kialakítására és berendezésére vonatkozóan. „A hallgatóknak hallaniuk kell a prédikátort, de látniuk is kell őt. A legfontosabb lényegi tárgynak a látásra és a hallásra kell épülnie azért, hogy a lelkipásztor a szentségeket kényelmesen kiszolgáltathassa. Az oltár kelet felé irányuljon. Felette találja meg a helyét a szószék vagy prédikáló szék. Mögötte van a könyvtárpolc (Bibliothek). Felette az orgona, ahol Isten dicsérik. A szószékre egy láthatatlan feljárt vezet a sekrestyéből.” (Idézi Michael Neumann, in: Gemeinsame Wege – gemeinsame Räume, Architektonische Verpflichtung im protestantischen Kirchenbau nach Schmalkalden und nach Eisenach (Gekürzte Fassung des Vortrags von der Hessisch-Thüringischen Denkmalpflege in Gelnhausen 1996). *Furttenbach, Josef*: Kirchengebäw. Der Erste Theil. In was Form und gestalt nach gerecht: erforderender Mensur, der Länge, Braitte und Höhe ein Mittel grosses wolgeproportionirtes und beständiges Kiechengebäwlin Beneben seinen sonderbaren Hochnutzlichen Commoditeten: Item wo und an welchen Orthen der Tauffstein und Altar Sowohlen die Capellen, Sacristia, Cantzel, Bibliotheca, Orgel und Gloggen-thurm neben dem bequemen Gestüel u. Ihren gebührenden Stand haben sollen. Gleichfalls wie dieselbige Kirchen Ornament, mit geringen Unkosten aufzubawen dass hernach grosse Nutzbarkeiten hiervon zugewarten wären... Durch Joseph Furttenbach den Jüngern. Augspurg, 1649.

18 A schwerini Szt. Miklós-templom.

19 Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben. Auspurg, 1718.

Sturm megpróbált olyan tervajánlatokat kidolgozni, amelyek optimális körülményeket biztosítottak az akusztikai és a vizuális követelményeknek, valamint a hercegi páholy, a gyülekezet és a szószékoltár szimmetrikus kapcsolatának. Munkássága nyomán viszonylagos rend alakult ki a reformáció utáni templomépítészetben, amely egészen a XIX. század elejéig nem kérdőjeleződött meg. Hatása nagy volt belföldön és külföldön egyaránt, a XIX. században német területen lassan kibontakozó teoretizáló protestáns szakirodalom állandó hivatkozási pontja lett.²⁰ Így tehát elmondható, hogy kevés kivételtől eltekintve a XVII–XVIII. században Európa-szerte, így a Kárpát-medencében is meghatározóvá vált a templombelső Furttenbach és Sturm által javasolt kialakítása és a szószékoltárok alkalmazása.

A német hatásra, főleg Sturm hatására kialakult belső térkiképzés és a felfedezhető francia hugenotta típusú modellen²¹ kívül több szempontból is nagy hatással voltak a magyarországi evangélikus templomok kialakítására a bécsi kormányhivatal (Országos Építészeti Igazgatóság) előírásai. A török kiűzését követő időkben az elnéptelenedett vidékek újratelepítések az újjáépítendő települések templomai esetében meghatározó jelentőséggel bírtak a kamara által kidolgozott títustervek, illetve azok adaptálásai.²² A Mária Terézia által már 1771-ben elrendelt és a kamarai birtokokra, illetve a kincstári költségen épült épületekre és templomokra vonatkozó központilag kidolgozott tervvázlatok nagy segítségére voltak a szakemberhiányban szenvedő vidéki közösségeknek. Az összefüggések evangélikus vonatkozásaira először Krähling János hívta fel a figyelmet dolgozatában.²³ Noha ezek a títustervek a nem központi költségvetésből épülő templomokra nézve nem voltak kötelező érvényűek, és annak ellenére is, hogy a század végére már több, a helyi sajátosságokat és viszonyokat jobban figyelembe vevő terv született, főleg a dél-dunántúli evangélikus templomok külső hasonlósága szembeűnő. A jelentősebb eltérések elsősorban a templombelső kialakítására korlátozódtak.

Az evangélikus templombelső meghatározó elemei a szószék és az oltár, amelyek külön vagy egybeépítve egy pontba (kultuszcentrum) gyűjtik össze a letisztult liturgia legfontosabb elemeit. A szószékoltárok összegzésére, tipologizálására és első feldolgozására 1969-ben került először sor Hartmut Mai azóta is meghatározó jelentőségű tanulmányában.²⁴ Munkájában Mai elsősorban a német tartományokban található szószékoltárok besorolását és elemzését végezte el kisebb kitekintéssel Európa protestáns országaira. Megállapításai és következtetései azonban csak részben alkalmazhatóak a Kárpát-medence evangélikus emlékeire. Természetesen a német evangélikus vidékekről érkező hatások a szószékoltárok kialakításában és felszerelésében tagadhatatlanul jelentős szerepet játszottak, de ez a befolyás semmiképpen sem volt kizárólagos és főleg nem adott minden tekintetben kielégítő választ a Kárpát-medencei emlékek egy meghatározóan jelentős hányadának eredetét, formáját és kialakítását illetően. A fennmaradt emlékek vizsgálatakor²⁵ kiderült, hogy azoknak csupán alig több mint egyötöde mutat közvetlen németországi hatást. Az emlékek többsége a helyi

20 Magyarországon Pecz Samu és Szeghalmy Bálint munkáin érezhető a hatása a leginkább.

21 *Krähling János*: Adalékok a Hugenotta imaház típus magyarországi elterjedéséhez. A Charenton típus. Műemlékvédelem LIII. évf. (2009) 4.sz.

22 *Kelényi György*: Az Építészeti Igazgatóság és a „hivatalos” építészet Magyarországon a XVIII. század végén. In *Művészet és felvilágosodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 123–159.

23 *Krähling János*: Evangélikus templomépítézet a Dél-Dunántúlon – egy hagyományos templomforma kialakulása a XVIII. század végén. Kandidátusi disszertáció, kézirat, 1993.

24 *Der evangelische Kanzelaltar*, Geschichte und Bedeutung, Halle, 1969.

25 *Harmati Béla László*: Későbarokk szószékoltárok, oltárképek és festett karzatok a dunántúli evangélikus templomokban. Doktori disszertáció, kézirat, Bp., 2006. <http://doktori.btk.elte.hu/art/harmati/diss.pdf>

adottságoknak megfelelően sajátos fejlődésen ment keresztül. Jelen tanulmányunk azonban nem teszi lehetővé ennek a kérdésnek a részletes kifejtését.

Annak ellenére, hogy a magyarországi protestantizmus a történelem során a viszonylagos vallásszabadságot csak folyamatos küzdelmek árán tudta úgy-ahogy biztosítani, a hitviták és a politikai nézetek kifejezésének szándéka legtöbbször elkerülte a templomot és annak falain kívülre került. Az evangélikus templombelsőeknek, oltárképeknek vagy festett karzatoknak a katolikus templomok egy részével ellentétben nincs vagy csak elenyészően kevés az aktuálpolitikai töltetük. A programok, a hitviták és a sajátos nézetek kifejezése, kibontása és terjesztése a protestantizmuson belül elsősorban nem a képzőművészek, hanem az irodalom területére koncentráltak. Az evangélikus templombelsőekben túlnyomó részben a hit alapvető igazságait kifejezni akaró, tanító jellegű művészeté lett az elsődleges szerep. A barokk művészet polemizáló, programokat bemutató jellege alapvetően hiányzott. Politikai programoktól mentesen ezek az alkotások a helyi közösségek hitvilágát, Istenhez való viszonyát tükrözik leginkább, magukon hordozva nemzetiségük, származásuk jellegzetességeit is.

Művészettörténeti szempontból az általunk tárgyalt korszak egyik érdekessége, ami kezdetben ellentmondásosnak is tűnhet, hogy a művészeti kibontakozás lehetősége egy stílustörténeti fordulóponton következett be a Kárpát-medencében, a hanyatló barokk és a születő felvilágosodás eszmei légkörében, a formai újításokat végrehajtó klasszicizmus idején. Önmagában az a tény, hogy az ekkor épült evangélikus templomok és az azokban elhelyezett berendezések túlnyomó többsége az előző korstílusnak, az ellenreformációs barokknak a jegyeit hordozta magán, messze nem azonosítható egyfajta konzervativizmus melletti kiállással. Az okok máshol keresendők. Most csak kettőt emelnénk ki közülük, amelyek talán a legfontosabbak az evangélikus templombelső elemzésénél. Elsőként a tilítás hangsúlyos szerepét említjük, amelyre Bibó István hívta fel legelőször a figyelmet.²⁶ E szerint a protestáns gyülekezeteknek hosszú időn keresztül annyira tiltották, hogy imaházaik (még a templom elnevezés helyett is csak az oratórium kifejezést használhatták) templomra hasonlítsanak, hogy amikor végre szabaddá vált az építkezés, olyan templomot akartak építeni maguknak, mint *a templom*, a barokk katolikus templom. Ezért sem tapasztalható Magyarországon a németországihoz hasonló kísérletező kedv, ahol több eltérő alaprajzi formával is próbálkoztak az evangélikus építészek az optimális protestáns istentiszteleti hely meghatározása, illetve kialakítása végett.

Ehhez járult hozzá a barokknak a társadalomban betöltött helye is. A barokk volt ugyanis az az utolsó stílusirányzat hazánkban, amely egyetemesnek mondható abban az értelemben, hogy jelenléte és hatása a társadalom minden rétegében észlelhető és nyomon követhető volt. Az építészettől kezdve a képző- és iparművészetekig mindenütt, még a falusi közösségekben is sajátos, nagy hatású alkotásokat tudott felmutatni, amire az őt követő klasszicizmus már nem volt teljes mértékben képes. A török hazánkából való kiszorítását követő egyházi és világi újjáépítések *par excellence* stílusa mélyen behatolt a társadalom minden rétegébe. Közintézmények és hivatalok, lakóházak és típusterveket követő vidéki templomok egész sora közvetítette ezt a stílust. A folyamat hatása különösen is jól megfigyelhető és nyomon követhető a XVIII. század végén és a XIX. század elején a magyarországi evangélikusság építészeti és főleg képzőművészeti területén, ahol jelenléte éppúgy fellelhető a színvonalas bécsi akadémikus festőket alkalmazó nagyobb és gazdagabb

26 Bibó István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 1967/3–4.

gyülekezeteknél, mint a népművészet és a „grand art” határán mozgó, sokszor naiv helyi festőket alkalmazó vidéki kisebb közösségeknél. Az evangélikusok számára kezdetben tehát teljesen magától értetődő volt a lehiggadóban lévő késő barokk formavilágának és motívumkincsének felhasználása, amely kevés kivételtől eltekintve egyeduralkodóvá vált a XVIII. század végén, XIX. század elején, és hatása még a század végén is érezhető volt.

1724-ben keletkezett Györkönyben az a kép, amely az *Ágostai hitvallást* ábrázolja. Nem oltárképként használták és nem is fogadalmi képként (votivbild), hiszen nem hálából vagy az isteni segítség megnyerésének céljából készült. Még csak nem is a reformáció kétszáz éves évfordulója alkalmából készítették, hanem emlékképként (Erinnerungsbild), egyfajta hitbéli megerősítésként. Az 1722-ben Hessenből érkező betelepülők fontosnak tartották, hogy festett kép formájában is jelen legyen közöttük az *Ágostai hitvallás*. Eredetét tekintve nagy valószínűséggel a Jacob van der Heyden (1573–1645) által az *Augustana Confessio* centenáriuma készített képes metszete szolgált, amelynek egy nyomtatott példányát az 1724-ben betelepülő hesseni német evangélikusok hozhatták magukkal.²⁷ E minta alapján készíthették el egyszerűsített változatát olajfestmény formájában.

Hasonlóan fontos emlék Murga karzatképe, amelyet 1796-ban emelt a Kalaznóráról 1740-ben áttelepült német gyülekezet. Luther és II. József szerepeltetése az evangélisták és a bibliai jelenetek között kihangsúlyozza jelenőségüket. A Luther és Bora Katalin képével díszített, Nagyvázsnyból származó, evangélikus kelengyeláda (a menyasszony ruhaneműit tárolta benne az esküvő után) arra utal, hogy a házasságát megkezdő fiatalasszonynak a szülők milyen mintát szántak. Az 1886-ból származó láda jól mutatja a barokk népi beágyazódását a XIX. század végén.

A barokk mellett a klasszicizmus hatása mérsékeltebb formában mutatkozott az evangélikus egyházművészetben. A barokk elemeivel keveredve, annak hatását tompítva leginkább a XIX. század elején épült templomaink szószékoltárain mutatkozik. Hatására egyszerűsöd-

Az „Ágostoni hitvallás” ábrázolása a györkönyi templomban 1724-ből

Kelengyeláda Luther és Bora Katalin arcképével Nagyvázsnyból 1889-ből (Néprajzi Múzeum, Budapest)

²⁷ A kortársak közül többen is átvették és ábrázolták ezt a jelenetet, mint például Václav Hollar (1607–1677) is. A kétszáz éves évforduló alkalmából több helyen is megfestették ezt a mintát, pl. Mühlhausen, 1730, Augustana-Tafel.

nek és letisztulnak a formák, eltűnnek a szobrok és elmarad a barokk díszítések nagy része. Több ekkor épült templomban keverednek a régi és az új stíluselemek. A klasszicizáló késő barokk belső berendezések nagy száma jelzi, hogy mennyire nehezen ment a barokk elemeitől való elszakadás. Kevés templom tudott tiszta klasszicista stílusban megépülni. Kivételesen szép példák azért akadnak, mint például Budapesten a Deák téri evangélikus templom, Péteri és Békéscsaba temploma vagy a belső kialakításában szépen megvalósuló ösküi és sárvári szószékoltárok. A XIX. század második felének képzőművészeti útkeresése²⁸ az egyházművészetre is rányomta bélyegét. A megszületett alkotások a historizmus gyűjtőfogalma alatt különböző irányokba kerestek kiutat.

ÚTKERESÉS A HISTORIZMUS ÉS A ROMANTIKA JEGYÉBEN A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A következő, Németországból érkező evangélikus építészeti irányzat, amely nagy, de nem kizárólagos hatással volt az egyházművészetre, *Eisenachi regulativ*²⁹ (1861) néven vonult be a történelembe. Az építészek és teológusok által megfogalmazott állásfoglalás elhatárolódást jelentett a lutheri ortodoxiától és a racionalizmustól egyaránt, hogy utat nyisson a romantika érzésének. A középkori dómok újrafelfedezésével szemben a protestáns „ige-templom” (*Predigerkirche*) egyszerű gyülekezőhelye semmilyen új érvet nem tudott szembeállítani. A teoretikusok erősen kritizálták a célszerűségi szempontot és a szószékoltárokakat. Elképzelésük szerint a szószéknek és az oltárnak külön kell állnia. A szószék legmegfelelőbb helye, véleményük szerint az oltártér mellett, a karzat indításánál a falon van. A stílus tekintetében a „germán boltívet” propagálták, amely szerintük az „evangélikus bazilika” egyedül helyes építészeti formája. Az *Eisenachi program* hatása jelentős volt Európa-szerte és egészen 1914-ig, az első világháborúig nyomon követhető Magyarországon.³⁰ Az egyházművészetben a templombelső és -külső gótizáló átalakításán túl a XIX. század végén és a XX. század elején konfirmációi emléklapok sokasága, könyvillusztrációk és festmények képviselték az irányzatot.

Ugyanakkor a historizmusnak a klasszicizmus és a bécsies biedermeier mellett legfontosabb ágának, az egyházművészetre is komoly hatást gyakorló gótizáló romantikának az egyik legfontosabb mozgatórugója Európa-szerte a polgári társadalmak születésével együtt kifejlődő nemzeti tudat volt. A nyelv, a kultúra közösségén alapuló összetartozás igazolása mindenütt felszította a népek saját történelmi múltja iránt az érdeklődést, ami aztán a művészetekben is a nemzeti romantika különféle változatait alakította ki.³¹ Szándéka szerint ez a más népekétől különböző, nemzeti sajátosságok érvényesítésére törekedett. Erről úgy vélekedett *Párhuzam...* című, nagy hatású művében az evangélikus Henszlmann Imre, a

28 Lásd Zászkaliczky Zsuzsanna: A XIX. és XX. század képzőművészete az evangélikus templomokban. In: *Evangélikus templomok Magyarországon*. Hegyi & Társa Kiadó, Budapest, 1992. LVI–LXIV.

29 A „regulativok” vagy állásfoglalások elvi jelleggel bírtak és nem voltak kötelezőek az új templomot építők számára, de jelentősen befolyásolták a helyi közösségeket. Később, a XX. században bizonyos rendszerességgel tartottak és tartanak ma is Németországban az evangélikusok építészettel és egyházművészettel foglalkozó konferenciákat.

30 Ugyanakkor az *Eisenachi program* hiányosságai, ellentmondásai reakcióra késztették az ellenzőket, aminek egy ellenirat, az 1894-ben megfogalmazott ún. *Wiesbadeni program* lett a következménye. Ez az ellenirat ott folytatta érvelését, ahol Leonhard Christoph Sturm a XVIII. században azt abbahagyta. Ennek magyarországi hatása azonban nem volt jelentős és csupán egyedi emlékekre korlátozódott. A programok építészetre vonatkozó hatásaira Krähling János mutatott rá kutatásaiban.

31 Az 1817-es németországi Wartburgfest hazafias német diákságának tömeges megmozdulása jelentős hatással volt Jan Kollárra, a későbbi pesti szlovák lelkészre, aki ekkor kezdte meg jénai tanulmányait.

magyarországi archeológia és művészettörténet egyik első tudományos képviselője, hogy csak a nemzetiből kiinduló művészet válhat egyetemessé, csak a helyi hagyományokhoz és sajátosságokhoz igazodó művészet teremthet egységes nemzeti kultúrát.³² A háromnemzetiségű magyarországi evangélikus egyházban is érdekes folyamatokat indított el a nemzetiségi önértékre ébredés.³³ A belső egyházpolitikai csatározások azonban nem terjedtek ki az egyházművészetre. Ennek okai a sajátos magyarországi helyzetre vezethetők vissza. Politikailag az 1781-ben meghirdetett türelmi rendeletről az 1848-ban elfogadott, a bevett felekezetek egyenlőségét biztosító törvényig (1848. 20. tc.) hosszú és küzdelmes út vezetett. Az evangélium szabadságáért és a polgári szabadságért való küzdelem összekapcsolása³⁴ kézenfekvőnek tűnt a protestánsok számára. Aktív részvételüket a szabadságharcban kemény retorzió követte. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése után a komoly egyházi áldozatokat követelő megtorlás sötét időszaka következett. Az egyház frissen elnyert autonómiáját is megszüntető Bach-korszak (1851–1860)³⁵ után a társadalmi helyzet a kiegyezéssel (1867)³⁶ normalizálódott. Az ezt követő periódus új fejlődési korszakot jelentett az evangélikus egyház számára is a gazdasági válság és a kivándorlások dacára is.³⁷ Az egyházművészeti alkotások követték a korszak felfogását, amely ellenállhatatlan vonzalmat érzett a múlt iránt és a történelmet eleven jelenvalóként élte meg. Luther Márton hősiességének és elveiért való következetes kiállása aktuálissá tette személyét, amelyet nemzetiségektől függetlenül magáénak vallhatott az egész Kárpát-medencei evangélikus-ság, sőt, a korabeli értelmiség nagy része is elismerte.

1871-ben készült a magyar romantika jeles festőjének, Zichy Mihálynak *Luther látomása* vagy más néven *Luther Wartburgban* című munkája. A később az orosz cárok udvari festőjeként munkálkodó Zichy romantikus lendülettel és hévvel ábrázolja a kísértésekkel tusakodó Luthert. A képről, amelyet alkotója az egyháznak adományozott, már igen korán sok másolat készült és terjedt el országszerte. A Luther alakját övező monumentalitás és heroizmus ekkor rögzül a magyar köztudatban és válik meghatározóvá a XX. század során is. A Lutherrel kapcsolatos hangulatot Jókai Mór, híres magyar írónk így írja le *A lőcsei fehér asszony* (1884) című regényében az *Erős vár a mi Istenünk* énekekkel kapcsolatban: „Milyen hatása van ennek a zsolozsmának minden emberre! Hogy kiszáll a lélek minden arcra; úgy tetszik, mintha világosságot sugároznának ki. A gyermekekből férfiak, a férfiakból hősök, a nőkből kintanúk (martyr) lesznek. A lelkesedés szent tüze gyújtogat. Erős várunk nekünk az Isten! Benne van e dalban minden, ami ezt az embert a föld sarából felemeli: a szabadságvágy, a hazaszeretet, a testvérvonzalom, az önfeláldozás, a jellemerő, egészen fel az Is-

32 Henszlmann Imre: Párhuzam az ó- és újkori művészeti nézetek és nevelések közt, különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon. Pest, 1841. 75.; Reprint újraközlés: Henszlmann Imre: Válogatott képzőművészeti írások. Szerk.: Tímár Árpád. Budapest, 1990. 87.

33 Példaként lásd *Matus László*: A szlovák lelkeszi hivatal megalakulása (1821–1834). In: Oltalom a zivatarban, gyülekezet a világvárossá fejlődő Budapesten. Pesti Evangélikus Egyház Deák téri Egyházközség, Budapest, 2011. 59–78.

34 *Kertész Botond*: Evangélium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848–49-ben. Budapest, 2002.

35 A központi hatalom megszüntette az egyetemes és egyházkerületi felügyelői tiszteket, megtiltotta a lelkészek szabad választását, a bebörtönzött vagy félreállított püspökök helyett pedig „bízalomra méltó egyéniségeket”, ún. szuperintendenciális adminisztrátorokat nevezett ki. 1859-ben pedig császári páténszel próbált a hatalom beavatkozni az egyház belső szervezeti ügyeibe.

36 A kiegyezés az 1867 elején született megállapodások összefoglaló elnevezése volt, amelyek az Osztrák Birodalom és a Magyar Királyság között fennálló politikai, jogi és gazdasági kapcsolatokat rendezték.

37 A megtorlások és a gazdasági válság miatt 1850 és 1907 között több hullámban számos evangélikus gyülekezetet érintett a kivándorlás (elsősorban Amerikába).

„Luther Wartburgban”, Zichy Mihály festménye, 1871

zum Geburtstag M. Luther's című művet említjük, amelynek fekete-fehér illusztrációi és ábrázolásai később visszaköszönnek a magyarországi illusztrációkon és emlékeken. Számos gyülekezetben megtalálható még ma is az a Németországból származó, nyomatként sokszorosított zenélő falóra, amelyen Luther, Melanchthon, Gustav Adolf és Hesszeni Fülöp láthatók.

Ha a protestantizmus történetének jeles dátumait és az azokra való hazai felkészülést vizsgáljuk, akkor már a XIX. században megfigyelhető egyfajta elmozdulás a konfrontatív, polemizáló megközelítéstől kultúrtörténeti irányba. A reformáció háromszázadik évfordulójának ünneplése 1817-ben a Kárpát-medencében változást hozott az addigi gyakorlathoz képest. Míg a századik és a kétszázadik évforduló a katolikusok és a protestánsok között acsarkodással, egymást lejárató röpiratokkal és heves szembenállással mutatkozott, addig 1817 ünneplése már „ökumenikusabb” szellemben zajlott. „Ekkor már a katolikusok a reformációban a reneszánsz pápaság kritikáját látták, és bár a korabeli problémákra adott válaszként nem fogadták el azt, mégis sokkal toleránsabbak voltak a protestánsokkal szemben, mint a korai évszázadokban” – adja meg a pozitív változások magyarázatát Millisits Máté³⁸ művészettörténész. A felekezeti különbségeken túl a kulturális értékek megőrzése és értékelése dominál. Jó példa erre és egyben Luther Márton jelentős hatásáról tanúskodik végrendelete Magyarországra kerülésének története. Egy katolikus műgyűjtő, Jankovics Miklós (1772–1876) 1804-ben Helmstedtben egy aukción, felismerve annak történelmi jelentőségét, 40 aranyért megvásárolta a végrendeletet. Kora egyik leggazdagabb könyv-, kódex-, oklevél- és érmegyűjteményének tulajdonosaként, amikor túlköltekezései miatt rákényszerült, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum részére műtárgyai többségét eladja, Luther Márton végrendeletét kiemelve a tárgyak közül, saját, 1815-ben kelt végrendeletében a magyarhoni evangélikus egyháznak ajándékozta.

38 <http://www.reformatus.hu/mutat/a-reformacio-emlekezete/>, 2010. szeptember 28.

„MINDEN EGÉSZ ELTÖRÖTT...”³⁹

A szétszabdalt XX. század magyarországi egyházművészete alapvetően az évfordulókra koncentrált. 1917, 1925, 1934, 1946, 1983 stb., amelyekre mindig valami maradandó emlékkel próbált meg készülni. A legkiemelkedőbb és talán a korszakra legjellemzőbb Luther-emlék az 1917-ben eltervezett monumentális Luther-szobor és -emlékmű, amely eredeti formájában végül sosem valósult meg. Ez az első köztérre (Budapest belvárosába, a Deák térre) tervezett emlékmű megmozgatta az egész egyházat. Emlékbizottság alakult, gyűjtést rendeztek, pályázatot hirdettek, majd annak sikertelensége után újra meghirdették. Az első világháború, a gazdasági válság és az infláció azonban kezdetben megghiúsította a vállalkozást. Az új időpont 1946, Luther halálának 400 éves évfordulója lett. A terv annyira fontos vállalkozásnak bizonyult, hogy a bizottság tagjaként Németországból több alkalommal maga Oskar Thulin professzor is eljött, hogy a háborús helyzet dacára tanácsaival segítse a tervezőket. A pályázatot az evangélikus Lux Elek, az Iparművészeti Főiskola szobrász-tanára nyerte, aki azonban a tervek elkészülte után, és a kivitelezés közben 1941-ben váratlanul elhunyt. A háború és a forradalom miatt a félig elkészült szobrot és az emlékmű domborműveit a Deák téri egyházközség 1957-ben szállíttatta át a műteremből a gyülekezet udvarára. Az 1984-es budapesti nagygyűlésre készülve, a pártállam engedélyével végre ki-egészülhetett a szobor és felállításra kerülhetett (Búza Barna közreműködésével). Azonban most sem közterületen, forgalmas csomópontban, hanem a külvilág elől részben rejtve, az Evangélikus Teológiai Akadémia udvarán. Közterületen ma is csak 4 szobor áll Magyarországon (Békéscsabán 2, amelyből egy wittenbergi ajándék, valamint Répcelakon és Hartán). Egy Luther-szobor áll az egykori pesti szlovák templom homlokzatán és egy az egykori Luther Otthon udvarán. Melancthonról azonban csak egy szobrot találunk a Teológiai Akadémia udvarán. A magyarországi evangélikusság az egy közterületen (Budapest VII. ker., Fasori templom melletti közpark, 2008) felállított reformációi emlékművön kívül eddig nem volt képes jelentős Luther-szobrot állítani, amely nem a nagy reformátor ismertségére vagy ismeretlenségére utal, hanem a kisebbségben lévő hazai protestantizmus közéletet befolyásolni tudó képességére.

A Magyarországon készült heroikus Luther-ábrázolások közül a XX. századból kiemelkedik Lünsdorf Károly (1893–1958) munkássága, akinek Krisztusról és Lutherről készült grafikai világszerte megtalálhatóak. Sokszorosított másolatai még ma is számtalan gyülekezeti terem és paplak falán megtalálhatóak.

Érdekes emlékcsoportot képeznek a protestáns, azaz többnyire református kezdeményezésre készült

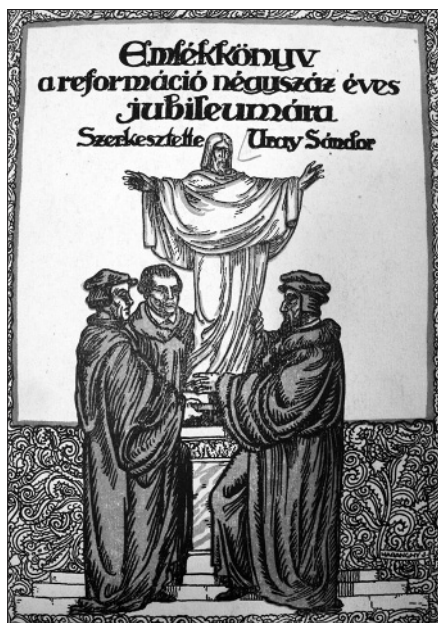

*Luther Márton,
Lünsdorf Károly rajza, 1931*

39 *Ady Endre*: Kocsi-út az éjszakában, 1909.

és Luther Márton alakját is feltüntető alkotások. Példaként most csak a budapesti református Lónyay Gimnáziumnak a magyar reformáció történetét bemutató és a kommunizmus alatt elpusztított freskóját emelném ki, valamint a reformáció 400 éves évfordulóját ünneplő, Debrecenben megjelent emlékkönyv borítójának illusztrációját. A Lónyay gimnázium freskója⁴⁰ 1943-ban készült és a reformáció legfontosabb alakjai, mint Luther, Kálvin és Zwingli mellett a magyar Lorántffy Zsuzsanna és I. Rákóczi György is helyet kaptak.

Másik példaként az Uray Sándor⁴¹ református lelkész által szerkesztett, Debrecenben megjelentetett *Emlékkönyv a reformáció négyszáz éves jubileumára* című mű kezdőlapját említeném. Luther, Zwingli és Kálvin éppen Krisztus egészalakos szobrát helyezik vissza az eredeti posztamentusára.

Az Uray Sándor által szerkesztett emlékkönyv borítólapja, 1917

A Luther-recepció fontos magyarországi állomása volt az Evangélikus Országos Múzeum létrehozása Budapest forgalmas belvárosában,⁴² amely mind a mai napig a magyarországi lutheranizmus egyik legfontosabb közvetítője a külvilág felé. Már csak elhelyezkedése miatt is alkalmas arra, hogy állandó és időszaki kiállításával hitelesen képviselje Luther Márton örökségét.

A hazai Luther-recepció utolsó negyedszázadának részleges művelődéstörténeti elemzése már megtörtént,⁴³ így most csak kiegészítésként álljon itt néhány adat. Ma Magyarországon 21 városban 22 utca van elnevezve Lutherről és további 8 városban tér viseli a nevét. Ezzel szemben Melancthonról nincs közterület elnevezve. 12 község és falu címerében látható egészben vagy csak részben a Luther-rózsza.

Ma, a reformáció 500. éves évfordulójának ünneplése közben még nem láthatjuk tisztán, hogy milyen kép fog kirajzolódni a reformátorról. Reményeink szerint a magyarországi evangélikusság képes lesz túllépni az eddigi kliséken és felfedezni Luther sokszínűségét. Én hiszem, hogy van és hogy lesz annyi erő a magyar lutheranizmusban, hogy hozzá tudjon tenni új értékeket az 500 éves örökséghez.

Harmati Béla László

40 Az 1941–43 között épült Lónyay utcai épület dísztermében, a színpad felőli falfelületen került megfestésre Remsey Jenő Györgynek (1885–1980) a magyar reformáció történetét ábrázoló falképe. A freskó közepén a Biblia látható, fölötte pedig a Jézusra utaló Christogram. Bemutatásra kerül néhány, a reformáció szempontjából jelentős személyiség: Luther, Kálvin, Zwingli mellett Lorántffy Zsuzsanna és I. Rákóczi György is. A freskón három jelmondat vonul végig, a közepén két nyelven is olvasható „Legyen világosság!” mellett helyet kap I. Rákóczi György jelmondata: „NEM AZÉ, AKI AKARJA, SEM NEM AZÉ, AKI FUT, HANEM A KÖNYÖRÜLŐ ISTENÉ. RÓM. IX. 16.” és Bethlen Gáboré is: „HA ISTEN VELÜNK, KICSODA ELLENÜNK?” A dísztermet az iskola államosítása után tornateremmé alakították át, amelynek során a freskót megsemmisítették.

41 Csomaköz, 1878–Debrecen, 1969.

42 1979-ben.

43 *Csepregi Zoltán: A Luther-szobortól a Luther-filmig. A hazai Luther-recepció utolsó negyedszázada (1983–2008)*. In: KRISZTUSRA tekintve hittel és reménnyel. Ünnepi kötet Reuss András 70. születésnapjára. Luther Kiadó, Budapest, 2008. 157–174.